

je. Javna je tajna da se prohibicija, na primer, narkotika (ali jednako bi moglo važiti i za dinamit) ne može teorijski pomiriti sa koncepcijom nepovredivosti individualnih ljudskih prava i da države koje načelno osnivaju svoje ustave na ljudskopravnoj ideologiji pre prave paternalistički rez, instalirajući sa nekog pretpostavljenog »višeg« stanovišta tutorske i diktirane drugim obzirima norme, nego što usklađuju svoje krivično zakonodavstvo sa njom. Manje drastičan i stoga možda transparentniji primer je obaveza vezivanja pojasa u automobilu. U u poslednje vreme brojnim tekstovima na tu temu, impresionira količina energije potrošene na to da se jedan ovakav propis ne vidi kao ono što izgleda da jeste, kršenje individualnog ljudskog prava od strane države, uzurpacija neotuđivog prava na slobodu kretanja, na vlasnost nad sopstvenom sudbinom i (ovde na najplastičniji način predloženo) upravljanje njome. Tim pre što, kao što se čini da je ovde nedvosmisleno slučaj, niko drugi nije realizacijom tog prava neposredno ugrožen. Ne ulazeći u zasnovanost argumenata u ovim disputima, ovde sam želeo samo ukazati da postoje otvoreni i »živi« problemi unutar jurističkih i etičkih koncepcija koje se oslanjaju na »politiku ljudskih prava«.

2

Jedan opštiji nivo protivrečnosti vezanih za ljudska prava javlja se u ravni koju bismo mogli nazvati »real-političkom«. Tu već imamo posla sa njihovom klasifikacijom i tipologijom. Do sada smo se držali sukoba unutar jednog tipa prava, odnosno sukoba različitih prava

Kritički pojmovnik civilnog društva

unutar onog najstarijeg njihovog korpusa. On obuhvata skup individualnih, neki vele i subjektivnih, prava, uglavnom političkih i građanskih prava koja bi država bila dužna da poštuje i, štaviše, garantuje. To je takozvana prva generacija ljudskih prava. Druga generacija se tiče socijalnih i kulturnih prava, odnosno obaveze države da stvara takav ambijent i takve uslove koji bi mogli omogućiti njihovu realizaciju. Ove dve, da kažemo, vrste ljudskih prava nalaze se u koliziji najmanje od onda otkad su se jasno profilisale kao konkurentske formacije. Posle Drugog svetskog rata tenzije između dva bloka, istočnog i zapadnog, dobrim delom su narastale i splašnjavale upavo u zavisnosti od (ne)razumevanja različitih viđenja tzv. problema ljudskih prava. Ključnim pitanjem se čini ono da li u ovoj stvari uopšte postoji mogućnost sporazumevanja, sve i kada bi postojala volja za njim. Sećate se one anegdote kada Kanada upućuje protesnu notu Rumuniji zbog tamošnjeg kršenja ljudskih prava, a Čeušesku odgovara da u Kanadi ima više nepismenih nego u Rumuniji? Vi to, naravno, možete tretirati i kao logičku grešku, ali i kao temeljni disenzus. Na stranu sad reputacija Čaušeskog i instrumentalizacija argumentacije u političke svrhe; potonjeg, uostalom, ima na obe strane. Koliko je možda cinično iz jedne represivne Rumunije upućivati packe kanadskom školskom sistemu, jednako toliko je, ako ne i više, svojevrсни cinizam, u najboljem slučaju, bizarni anahronizam, opominjati izglednelu Somaliju zbog nedovoljne obzirnosti prema elementarnim pravima čoveka ili, još apsurdnije, zbog uzurpacije prava na zdravo životno okruženje. Da stvar bude zakučastija, ovim se u igru umeće i već uveliko

promovisana treća generacija ljudskih prava, u koju se ubraja pravo na razvoj, prava potomaka, odnosno prava nerođene dece, čitav splet ekoloških prava, itd. Dakle, te tri generacije uopšte nisu nekakva usklađena gradacija i neprotivrečno proširenje horizonata garantovanja i zaštite ljudskih prava, kakvim bi ih rado videla mitologija ljudskih prava. Pre je opet reč o temeljnom razilaženju u pogledu društvenih ideala i/ili strategija njihovog ostvarenja, o nesaglasju u pogledu statusa čoveka i pripadajućih mu privilegija i ovlašćenja, o različitom pogledu, barem, na prioritete kada je reč o obezbeđivanju i jamstvu određenih ljudskih potreba i potencijala.

Ako se i potraži tačka minimalnog slaganja, nekakav zajednički imenitelj ili racionalni konsenzus oko uslova svih uslova, manifestna i deklarativna saglasnost će se lako dobiti vraćanjem na početak, svođenjem na onaj nesumnjivi deo koji se formuliše isključivo negativno: nepovredivost fizičkog integriteta, zaštita od ugrožavanja života, pravo da se ne bude bez razloga zatvaran i ni pod kojim uslovima mučen ili nehumano tretiran. Međutim, koliko god na planu teorije ne bilo spora oko neoutdživosti i neograničenosti važenja ovih prava, to jest nedopustivosti njihovog kršenja bez obzira na okolnosti, toliko je mogućnost njihove dosledne zaštite, ispostavilo se, u toj meri sporna, da se ona sama moraju prepoznati kao u tom obimu nesprovodiva i iluzorna. Među ograničenjima koja u realnom (političkom) životu diskvalifikuju univerzalističku pretenziju važenja ovih prava mogla bi se, osim manjka efikasnih mehanizama njihovog garantovanja, ubrojati i frekventna situacija nji-

hovog potiranja višim pravom »državnog razloga«, kao i ona još frekventnija u kojoj se mora žrtvovati jedno od njih usled prinude »izbora manjeg zla«. Ako pogledate sve deklaracije o ljudskim pravima – a uvodni tekst one Ujedinjenih nacija iz 1948. dirljivi je primer te samosvesti – vidi se da su one same pisane kao štivo za uzor, kao putokaz za buduća rešenja, kao zbirka regulativnih principa, a ne kao nešto konstitutivno i obavezujuće. Čak ne uvek ni za one koji potpišu. Pogledamo li još i ko potpisuje međunarodne dokumente o ljudskim pravima, pozicija lobiranja za njih postaje još paradoksalnija. Tu, naime, vlada direktna proporcionalnost između sledećih varijabli: načelnosti normi i broja potpisnika. Drugačije rečeno, što su specifičniji, što su manje opšti a više obavezujući međunarodni paktovi o ljudskim pravima, to je manje i onih koji su spremni da preuzmu takve obaveze. A ako, najzad, pogledamo ne samo broj, nego i politički karakter onih zemalja koje su, recimo, stale iza Pakta o ljudskim pravima iz 1966. godine, kao i paktova koji su usledili iza njega – a ti paktovi su, usuđujem se da kažem, odlučujući za ideju ljudskih prava; oni su najkrupniji napredak u pravcu onoga o čemu su prethodne generacije samo sanjale; oni su istorijski u smislu događaja kojim se konačno ozakonjuje da vi kao pojedinac možete tužiti državu od nje nezavisnoj i njoj makar formalno nadređenoj Komisiji za ljudska prava – onda vidite da su te zemlje uglavnom one države kojima je najmanje potreban jedan takav institut, države koje i inače svojim ustavnim uređenjem i političkom praksom garantuju i štite temeljna individualna prava.

I time dolazimo do glavne i najdalekosežnije protivrečnosti, koja se tiče samog koncepta ljudskih prava. Da li je on nepolitički, antipolitički ili upravo politički; da li je brana i korektiv onoj kolonizaciji koju bi sfera politike da izvrši nad »svetom života« ili uvek neophodno i sam jedna politika? Ko su, dalje, legitimni zastupnici, ovlašćeni predstavnici i verni tumači ljudskih prava? I ko im daje ovlašćenje, naravno? I, pride, kome ispostavljaju račun?

Ako poslušamo najistrajnije aktiviste za ljudska prava okupljene oko brojnih nevladinih organizacija, bilo kakva instrumentalizacija ljudskih prava u političke svrhe je bezizuzetno nedopustiva. Ljudska prava se, naročito naglašavaju oni, ni po koju cenu ne smeju koristiti kao instrument međunarodne politike. Svaka takva »politizacija« ne samo da ne govori u ime ljudskih prava, nego kompromituje njihovu ideju, za šta nije najgori primer NATO intervencija na Jugoslaviju 1999. godine. Pod izgovorom ljudskih prava vršiti državni pritisak na bilo koju državu, dakle, niti je opravdano niti korisno. Moralno pokriće, ispada, gubi svoju snagu ako se politički funkcionalizuje i operacionalizuje. Dobitak ove poštovanja dostojne teorijske konsekventnosti je što punopravno može tvrditi kako se jedino na taj način ne može desiti ono što se prečesto dešava: da se izgubi iz vida, da ispadne iz fokusa, da se razvodni ili depotencira ono do čega bi valjalo da je jedino stalo – žrtva, ugroženi, onaj koji trpi, onaj čovek čije je pravo povređeno, njegov najbolji interes. Ali taj dobitak mora platiti cenom izlaganja takođe umesnom prigovoru da praktično ne može

Kritički pojmovnik civilnog društva

biti više od morala Crvenog krsta, ako ne i zadušne babe. »Etika odgovornosti« – sada prema teoretičarima koji se jednako smatraju lojalnim interpretatorima ideje ljudskih prava, ali koji se ne gade infiltracije u politička i vladina tela – zahteva upravo odstupanje od tog umišljenog, disidentskog i partizanskog držanja, pored koga bi, doduše s mirnom savešću, žrtve jednako spokojno mogle vovjek ostati žrtve. Čistunstvo, kao i inače, u svom hiperhigijenskom strahu od kontaminacije i vulgarizacije, ukoliko više i fanatičnije podržava pravovernu ideju ljudskih prava, utoliko više odmaže njenoj realizaciji, koja, sa svoje strane, ako o njoj uopšte hoćemo odgovorno da mislimo, mora biti podržana konkretnim instrumentima i akcijama.

Toliko o tome na šta imamo pravo. A kad se zapitamo otkud nam, tek tu nastaje zbrka, zbrka ovlašćenja. Dovoljno je samo pogledati francusku Deklaraciju o pravima čoveka i građanina iz 1789. godine. To je temeljni akt ideologije ljudskih prava te stoga i sadrži sva ona nedoumenja koja će kasnije pratiti tu ideju. Ko je donosilac, ko uopšte to može biti kada je u pitanju jedan takav akt? S obzirom na ono što se tom Deklaracijom obećava, jedini odgovarajući potpisnik morao bi biti »čovek« sam ili neki njegov direktan reprezent. Međutim, potpisali su ga »predstavnici francuskog naroda«, odnosno Narodna skupština. A ko je njih ovlastio i ozakonio? Ta propisivačka instanca nije ni čovek ni narod nego nešto treće, nešto, veli se u Trećem članu, »na čemu počiva načelo svakog suvereniteta«: »nacija«. Dakle, već u startu su se pomešali francuski narod i ljudsko bi-

će, Francuzi i ljudi. Todorov će u tome videti stalnu napetost, koja se u retkim likovima uspela sklopiti u srećno odmereno jedinstvo, jednu napetost između, uslovno rečeno, etnocentrizma i humanizma Francuza. Možda još tačnije, jednu opasnost koja leži u recepciji sebe kao autentičnih predstavnika ljudstva, a koja će se gegati od egzotizma do kolonijalizma. Liotar će biti nemilosrdniji: nerešivi raskol oko zakonitosti ovlašćenja zaslepeo nas je za razlikovanja ljudskog i francuskog zakona, osvajačkog i oslobodilačkog rata, represivnog i pedagoškog nasilja, pofrancuzivanja i uljuđivanja nefrancuza. Krivac za to je ona izvorna konfuzija filozofskog i istorijsko-političkog univerzuma i zamisao da je moguće preći iz jednog u drugi. Tu konfuziju nema više ko da pomiri, osim možda onoga na koga se još pri preambuli Deklaracije, kao valjda ultimativnog garanta, mora pozvati francuski, kao uostalom i američki autor istog žanra: »Narodna skupština uvažava i izjavljuje, u svoje ime i u ime Svevišnjeg... «

Ovo nam onda signalizira nešto i o genezi ideje ljudskih prava. To da su »svi ljudi po prirodi jednaki« samo je novovekovna varijanta »jednakosti pred Bogom«. Teorija ljudskih prava je zapravo moderna verzija takozvane teorije prirodnog prava, prava koje je kao institut postojalo već kod sofista, a kod Tome Akvinskog se zasnivalo na autoritetu Milosti i Pravde Uzvišenog. To je gotovo zaboravljeno u aktuelnim razmatranjima. Ta prirodnopravna tradicija je svojom teorijom uvek ispostavljala jedan zahtev, upućivala jedan apel, koji nije različit od onih koji danas upućuju zagovornici poštovanje ljud-

Kritički pojmovnik civilnog društva

skih prava. Orijentiri tog obraćanja su, naime, isti. A ista je i jedna temeljna protivrečnost u vezi sa pravima, koja proishodi iz situacije tog apelovanja. Ona je u tome što se potražuje neko drugo pravo od instance koja uopšte postavlja pravo. Potražuju se ljudska prava od države, traži se da ih ona jamči i tako ograniči samu sebe, da prizna inferiorni i artificijelni status svojih pozitivno-pravnih normi, da se uvidavno uskladi sa zakonodavstvom starijim od nje, da derogira svoj autoritet. Posvećena ili prosvećena žrtva se obraća agresoru koga identifikuje kao takvog i zahteva da on sam sebe prepozna i stavi u službu onoga o šta se ogrešio. Ta plemenita naivnost ako i nema racionalno pokriće u smislu izgleda na uspeh, ipak ima u smislu teorijskog fundiranja svog zahteva, čijom ubedljivošću smeru da preumi neumne. Postoji ljudsko pravo po prirodi, prirodno pravo čoveka. Postoji, dakle, ljudska priroda koja ima pravo pre svih i bez obzira na sve, a naročito s obzirom na ono što je najveći potencijalni i aktuelni uzurpator tog prava. Ta ljudska priroda se sada pojavljuje kao nešto pred-državno i nad-državno; njena su ozakonjenja neupitna i neograničena i granica su i uput za ona državna. Institut ljudskih prava je, dakle – nikad dovoljno naglasiti – (s)mišljen kao nešto što je bilo usmereno protiv neograničene samovolje i prava intervencije države, kao brana koja bi zaštitila podanike Države od državnog ometanja i povređivanja onoga što im nezavisno od nje pripada.

Ovaj izvorni postav je, za nevolju i iz nevolje, vremenom mutirao i retko gde se zadržao u toj svojoj autentičnoj i idealizovanoj varijanti. Jedan je argentinski fi-

lozof i pravnik, Eduard Rabosi, izgleda prvi skovao sintagmu »zastarelost ljudskih prava«. Formulirana na pret hodno izložen način, koncepcija ljudskih prava je ospo ravana i, bez ozbiljnih korekcija i modifikacija, ispostavi lo se, neodrživa s dva glavna razloga. S jedne strane, ona je teorijski insuficijentna, utoliko što se mora pozivati na nešto što je naprosto metafizički, teško razabirljiv entitet. »Ljudska priroda« je taj neminovno preživeli fi lozofem koji je okruživala aura dostojanstva i koji je ve getirao na povlašćenom značaju, ali je, kao i svaka lozin ka, skrivao svoj problematični sadržaj, dok se nije ogolio do avetinjskog bledila i isprazne neodredivosti. Na kraju je ostalo nejasno kojom svojom privilegijom Čovek za služuje prevashodstvo, čemu zahvaljuje svoje naročito pravo i nepovredivo lično dostojanstvo u odnosu na bi lo koji kolektivitet, kao i otkud mu ikakav poseban sta tus spram posebnosti bilo kog drugog entiteta. Defini cije njegove prirode ili, još ambicioznije rečeno, suštine, nizale su se i menjale sve bržim tempom, a različiti fi lozofski i antropološki sistemi potpuno su različito opisi vali njegovu specifičnost. Sve dok nisu odustali od takve univerzalne monističke pretenzije. Ako to samo sobom i nije dokaz da tako nečeg kao što je jedinstvena ljudska priroda nema, jeste indikacija da je pitanje o njoj izašlo iz kruga teorijskog interesa i da se izdašni pokušaji us postavljanja konsenzusa i nepodeljene prihvatljivosti od govora na to pitanje, a posledično i pitanje prava te sa mosvojne prirode, najblaže rečeno, nisu završili uspe hom. A ako sebi možemo dozvoliti luksuz da ne znamo ko smo, pa se i dičiti time, pitanje naših prava ne spada u tu kategoriju lagodnih filozofskih tradicionala. S druge

Kritički pojmovnik civilnog društva

strane, i mnogo pogubnije s obzirom na karakter pitanja o ljudskim pravima, taj koncept se pokazao i praktično neoperativnim. On se ne može potpuno operisati od svog ne- i protiv-državnog porekla, a da ostane ono što je. Manje ili više cementirano suprotstavljanje individualnih prava, viđenih kao nedodirljive svetinje, i Države, viđene kao proždrljivog i bezočnog levijatana, u savremenim uslovima urađa neočekivanim rezultatom. Puritansko zastupništvo prava, umesto očekivanog efekta proizvodi kontraefekat; borci za ljudska prava su poslednji omogućitelji njihovog kršenja, budući da, u strahu od infekcije, i dalje istrajavaju u tome da ne dozvole da se makar neka od njih stvarno – što će reći relativno, uslovno, dezapsolutizovano, imajući u vidu kontekstualna ograničenja – etabliraju, legalizuju i sprovedu, njihovim inkorporiranjem u pravni korpus uređene države.

Ove dve zamerke, ova dva tipa kritike, određuju i prirodu onoga što, prema tim kritičarima, od celokupnog bagaža koji nosi ideologem ljudskih prava još može da pretekne i smisleno se reorganizuje. »Post-metafizički« mislioci, koji bi – uprkos (pri)znanju zastarelosti – i dalje da misle i, štaviše, zastupaju nešto kao ljudska prava, vide mogućnost takvog mišljenja u odustajanju od prinude diktirane tradicionalnim režimom misli, od iluzornih pokušaja njihovog ontološkog zasnivanja. Ričard Rorti bi mogao poslužiti kao dobra ilustracija. I inače nesklon utemeljenjima, on izričito odbija da se bavi metafizičko-antropološkim pitanjem o tome šta je čovek i, umesto toga, predlaže jedno drugo, izglednije i probitačnije pitanje: šta možemo da uradimo s njim? Sledstveno,

sa scene silazi i pitanje o ljudskim pravima kao nekakvim večitujućim pravima; pitanje sada valja formulirati mnogo jednostavnije: pa dobro, možemo li svet da učinimo boljim? Dakle, jedan (neo)pragmatizam, koji odgovarajući na ovako postavljena pitanja preporučuje strategiju neposrednog otklona od dosadašnjih receptura. Sentimentalno obrazovanje – koliko god neverovatno zvučalo, to je ono što nam nakon svega preostaje. Ne intelektualizam. Platon i Kant, sa pathosom ljudskog dostojanstva, sa uvidima u supstancijalitet čoveka, sa pravom pre i iznad svake države i prava, čije ozakonjenje vabe – sve je to jedna priča koja je, uprkos svom trudu i nenadmašnom učinku, malo koga, ako ikoga, ubedila. Niče, sa pobijanjem svakog prava mimo onog koje veliki igrač i tvorac vrednosti sebi otme i svetu propiše, sa prezrivošću prokazanjem da je svaka ideologija jednakosti ujdurma slabih da bi se podjarmili jaki, jeste jedna, jednako vredna i jednako plauzibilna, druga priča. Ova ili ona priča, njen zahvat je predubok, njena namera neodmerena. Od tih velikih priča valja odstupiti za volju malih pokreta, za volju odgovornih, opreznih, uzdržanih i, napokon, delotvornih poteza. *Čiča Tomina koliba* je, na primer, više učinila za emancipaciju crnaca nego svi pokreti za prava crnaca u Americi. Dakle, umesto intelektualne samodovoljnosti, jedna dragovoljna abdikacija teorije, proizašla iz svesti o nikakvim ili lošim posledicama njenog stolovanja. Jedno doslovno sentimentalno obrazovanje, jedno multimedijalno apelovanje ne na razum, nego na sa-osećanje kod onih koji su moćni, jedan nadežno upućen poziv da se stave u poziciju slabih. Drugog leka nema, otprilike nam poručuje Rorti.

Drugi tip primedbe tradicionalno mišljenom pojmu »ljudskih prava«, kao alternativu nudi nešto što nije nužno inkopatibilno sa prethodnom podukom. U bitnom smislu, ta alternativa je još pragmatičnija i direktnija od pragmatizma koji udara na sentiment. Reč je o nemačkoj pravnoj tradiciji »osnovnih prava« – dobar reprezent bi mogao biti Luman – koja bi ovom sintagmom ne da zameni, nego da smeni i upokoji termin »ljudska prava«. Amputacija hipertrofiranog tkiva metafizike i apstraktnog humanizma pojma »ljudskih prava« ne bi, pri tom, išla na štetu onoga što se pod njima mislilo; transplantacijom »osnovnih prava« bi se upravo tek omogućilo ostvarenje te zamisli. Terminološka supstitucija bi pre svega da simboliše transformaciju namere. Prava za koja smo nekada držali da neotuđivo pripadaju čoveka, sada bi da postanu zaštićeno pravo građana, odnosno pravnih lica; ta prava više nisu podozriva, ona sada hoće da budu uključena, integrisana u pravni sistem, čak da mu budu okosnica, središte samog Ustava. Ona dakle raščičavaju sa sopstvenom apolitičnošću. Jer, kao izdank ideologije liberalizma, koncept ljudskih prava je, prema teoretičarima »osnovnih prava«, radikalno razdvojio i u konfrontirane rovove postavio društvo i državu, te ljudska i pozitivna prava. Zaležući besprizivno uz prve članove parova, galamdžijski insistirajući na njima, osudio je sebe na apolitičnost. Time je, praktično, udario na ono što je zdušno propagirao, potkopao je mogućnost njegove realne zaštite. »Ljudskopravno držanje« nije uspelo da preskoči stepenicu do dva istorijsko-pravna uvida: jednog, da sama ljudska prava ne postoje bez njihove realizacije i, drugog, da nema listinga prava koji

bi se mogao unapred formirati i ispostaviti ovoj ili onoj zajednici kao univerzalni metar poštovanja prava čoveka u njoj. Falibilistička, kontekstualna i razvojna svest teorije »osnovnih prava«, nasuprot tome, uverava da je bolje ovaj skup normi vezanih za »čoveka uopšte« shvatiti kao jedan predmet koji je podložan racionalnoj diskusiji i koji može da uđe u različite interpretacije, kao i da je neophodno okupiti ih i odrediti već u konstitutivnom pravnom aktu. Osnovna prava je, dakle, za razliku od ljudskih, moguće zasnovati, ali samo u vezi sa njihovom realizacijom, kao jedan, doduše veoma važan, prostor unutar Ustava i kao živi podsistem odluka ili dejstava koja se dešavaju unutar jednog pravnog poretka.

Ako moramo da sumiramo, i ako su ovo iole reprezentativni ishodi avanture ljudskih prava, mogli bismo reći da je rezultat opet paradoksalan. Od negdašnjih ljudskih prava tamo je pretekao jedan sentimentalni okret koji, odričući mogućnost i poželjnost utemeljenja, gaji nežno sećanje na njih. Ovde bi se, pak, sugerisalo jedno ipak utemeljenje, ovog puta jurističko, koje, pozitivnom realizacijom na način »osnovnih prava«, briše gotovo svako sećanje na ono što su ljudska prava bila u herojskom dobu otklona od države. Možda napokon zaista ostaje samo jedno jedino ljudsko pravo koje se ne može kanonizovati, pravo koje su kao takvo Norberto Bobio, a kod nas Kosta Čavoški, precizno locirali; pravo na neposlušnost, na pobunu.

Literatura:

- A Selection Of International And Regional Human Rights Texts (I-III)*
(2001) CIFEDHOP
- ACKERMAN, B. A. (1980). *A Social Justice in Liberal State*. Yale University Press, New Haven and London
- ALEXY, R. (1986). *Theorie der Grundrechte*. Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main
- BEREIS, P. (1985). *Pour nouveaux droits de l'homme*. Editions J. C. Lattes, Paris
- CAMPBELL, C. (ed.) (1980). *Do We Need A Bill Of Rights?* Temple Smith, London
- CAMPBELL, T. (1983). *The Left and Rights. A Conceptual Analysis Of The Idea of Socialist Rights*. Routledge, London
- CAMPELL, T. (ed.) (1986). *Human Rights: From Rhetoric to Reality*. Basil Blackwell, Oxford
- CASSESE, A. (1988). *Human Rights In A Changing World*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- CLAUDE, R.P. and Weston, B.H. (eds.) (1992). *Human Rights In The World Community*. University of Pennsylvania Press, Philadelphia
- DAVIS, P. (ed.) (1988). *Human Rights*. Routledge and Kegan Paul, London and New York
- D'ENTREVES, A.P. (1970). *Natural Law. An Introduction To Legal Philosophy*. Hutchinson University Library, London
- DIMITRIJEVIĆ V./PAUNOVIĆ, M. (1997). *Ljudska prava*. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
- DIMITRIJEVIĆ, V. (1993). *Neizvesnost ljudskih prava: na putu od samovlašća ka demokratiji*. Novi Sad, Sremski Karlovci
- DONNELLY, J. (1985). *The Concept Of Human Rights*. Croom Helm, London-Sydney

Ljudska prava

- DONNELLY, J. (1989). *Universal Human Rights In Theory And Practice*. Cornell University Press, New York
- DWORKIN, R. (1977). *Taking Rights Seriously*. Harvard University Press, Cambridge, Mass.
- DWORKIN, R. (1993). *Life's Domination: An Argument About Abortion, Euthanasia And Individual Freedom*. Vintage Books, New York
- DWORKIN, R. (1996). *Freedom's Law*. Harvard University Press, Cambridge, Mass
- EIDE, A./HAGTVET, B. (eds.) (1992). *Human Rights In Perspective: A Global Assessment*. Basil Blackwell, Oxford
- FARELLY, C. (1988). *Discourse Of Ethics And Human Rights*. McMaster University.
- FEINBERG, J. (1980). *Rights, Justice And The Bounds Of Liberty*. Princeton University Press, Princeton
- FINNIS, J. (1980). *Natural Law And Natural Rights*. Clarendon Press, Oxford
- FLAJNER, T. (1996). *Ljudska prava i ljudsko dostojanstvo*. Gutenbergova galaksija, Beograd
- FORSYTHE, P. D. (1989). *Human Rights And World Politics*, University of Nebraska Press, Lincoln-London
- FORSYTHE, P. D. (1993). *Human Rights And Peace*. University of Nebraska Press, Lincoln-London
- FOSENBAUM, A. (ed.) (1980). *The Philosophy Of Human Rights*, Westport, Greenwood
- GORECKI, J. (1996). *Justifying Ethics: Human Rights And Human Nature*. Transaction Publisher, New Brunswick
- HENKIN, L./HARGROVE, H. J. (eds.) (1994). *Human Rights: An Agenda For The Next Century*. Washington D.C.
- HUFTON, O. (ed.) (1995). *Historical Change of Human Rights*. The Oxford Amnesty Lectures, Basic Books, Oxford

Kritički pojmovnik civilnog društva

- KANDIĆ, N. (1996). *Ljudska prava u Srbiji i Crnoj Gori*. Fond za humanitarno pravo, Beograd
- KANGER, H. (1981). *Human Rights And Their Realization*. Uppsala University, Uppsala
- KINGDOM, E. (1991). *What's Wrong With Human Rights? Problems For Feminist Politics Of Law*. Edinburgh University Press, Edinburgh
- LAWSON, E. (ed.) (1991). *Encyclopaedia Of Human Rights*. Taylor and Francis, New York
- »Ljudska prava«, u: *Theoria*, broj 1-2/1987
- MACINTYRE, A. (1988). *Whose Justice? Which Rationality?* University of Notre Dame Press, Notre Dame
- MILNE, M. (1986). *Human Rights And Human Diversity: An Essay In The Philosophy Of Human Rights*. State University of New York Press, New York
- MOLNAR, A. (1994). *Osnovna prava čoveka i raspad Jugoslavije*. Visio Mundi, Novi Sad
- MRĐENOVIĆ, D. (ur.) (1989). *Temelji moderne demokratije: izbor deklaracija i povelja o ljudskim pravima*. Nova knjiga, Beograd
- NANDA, P. V. (ed.) (1980). *Global Human Rights And NGO Strategies*. Westview Press, Boulder
- OBRADOVIĆ, K. (1996). *Pravo i ljudsko pravo*. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
- PAUNOVIĆ, M. (ur.) (1996). *Zbirka međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima*. Beogradski centar za ljudska prava, Beograd
- »Politike ljudskih prava« (I-II). u: *Beogradski krug*, brojevi 3-4/1995, 1-4/1996, 1-2/1997.
- PROKOPIJEVIĆ, M. (ur.) (1996). *Ljudska prava*. Institut za evropske studije, Beograd
- SALT, S. (1982). *Animal's Rights*. Verso, London

Ljudska prava

- SCHWAB, P. (ed.) (1979). *Human Rights: Cultural And Ideological Perspectives*. Praeger, New York
- SCHWAB, P./POLLIS, A. (eds.) (1982). *Toward A Human Rights FrameWork*. Praeger, New York
- SHUTE, S./HURLEY, S. (eds.) (1993). *On Human Rights*. Basic Books, New York
- STACKHOUSE, M. (1995). *Greed, Society And Human Rights: A Study in Three Cultures*. Grand Rapids Eerdmans, New York
- SUMNER, L. W. (1987). *The Moral Foundation of Human Rights*. Clarendon Press, Oxford
- THOOLEN, H./VERSTAPPEN, B. (1986). *Human Rights Missions. A Study of the Fact-finding Practice of Non-governmental organizations*. Washington
- VAN AAD, E. (ed.) (1995). *Human Rights And Religious Values*. Eerdmans, Grand Rapids, New York
- VANDENBERG, D. (1990). *Education As A Human Right: A Theory of Curriculum And Pedagogy*. New York Teachers College Press, New York
- VASILJEVIĆ, V. (ur.) (1991). *Prava čoveka: Zbornik dokumenata o pravima čoveka*. Beograd.
- VILLEY, M. (1983). *Le droit et les droits de l'homme*. PUF, Paris
- WALDRON, J. (1988). *Theories Of Human Rights*. Oxford University Press, Oxford
- Zbornik međunarodnih dokumenata o ljudskim pravima (I-III)* (1996). Beogradski centar za ljudska prava, Beograd